

FIGYELŐ

„VELÜNK MI LESZ?”

*Csaplár Vilmos: Hitler lánya. Regény
Kalligram, Pozsony, 2009. 287 oldal, 2990 Ft*

A rendszerváltás előtti történelmi tárgyú regények izgalmas paradoxona abból a kettősségből táplálkozhatott, hogy ha a történelem önmagában nem fedné le teljesen az írói mondanivalót, akkor a jelen mindig készségesen kínálja majd magát az értelmezés meghosszabbításaként, hogy ami az anyag sajtásertéséből nem következik, az következhet, sőt tükröződhet a jelen vagy közelmúlt eseményeinek láncolatából. Ennek a kettős játéknak persze ma sem tűnt el minden esélye, hiszen hol parodisztikusan, hol parabolikusan minden múlt a jelen örökidejűségéből táplálkozik, az nyitja meg értelmének ajtaját, ám a történelmi igazságok meztelenre vetkőzve, pőrén sokkal kevesebb izgalmat nyújtanak, mint a lengén öltözött női test, amin mindig akad valami takargatni-, rejtjenivaló. Lassan itt-ott azért felsejlik, hogy a múlt tényei önmagukban is elég izgalmasak (Spiró, Závada, Márton László újabb regényei), nem szükséges örökre a jelenbe kikacsintani ahhoz, hogy más vagy több jelentést tulajdonítsunk nekik, mint amit tartalmaznak.

Aki történelmi regényeket ír, valamiként a múltba vágynak, annak valamilyen aspektusa ellenállhatatlanul csábítja vagy felháborítja, nem tud vele megbékélni, vagy legalább egy kézre vágynak, amit az idők mélyén megragadhat, és amit a jelen barátságosnak érzett világába vezethet. Egy arra érdemes, valós vagy valótlán sorsot választ a többmilliónyi, létezésüket néma szájjal kitátogó időtlenből. Lehetőséget ad és kap, hogy úgy képzelje a dolgok lehetségesét, mintha a lebukó múlt idő köré, amit egy pillanatra felhozott a mélyből, máris a jelen vízgűrűi sokasodnának. A múlt nagyobb darabja azonban kínzó és gyűlöletes önismeret, aminek lehetőségét legalábbis felismerni véli magában, olyan gyötrelmesen szemrevételezhető emberi dolgok sokasága, amit érteni és értelmezni szeretne, azért újra eleven testeket gyűr köréjük, játszik az árnyakkal, ame-

lyeknek hiánya pedig aligha fájhat számára. Különösen így van ez Csaplár Vilmos legújabb regényében, ahol nem akad olyan fontosabb szereplő, akinek a kezét jószívvel megragadhatná a szerző, ahol mindent és mindenkit belepelt a kor sötétségének emberileg nehezen feldolgozható gonoszsága, megbénít az értelmezhetetlen, többnyire hiteles sorsok önmagukba rekedtsége.

„*Kár lenne a törvényeinket bemocskolni azzal, hogy rájuk alkalmazzuk őket...* – mondja a regény elején Szarvas Árpád ügyész Bagi nyomozónak, aki a hírhedt Pipás Pista-sorozatgyilkosság után kutat a Szeged környéki tanyavilágban – *Ezek nem is emberek.*” (43.) Talán a legsúlyosabb ítélet, ami emberi lényekről elhangozhat, hiszen még a legszélsőségesebb bűncselekmények elkövetőit is az ítélet által visszafogadja magába a társadalom, nem helyezi törvényen kívül őket. MÓRICZ BARBÁROK című elbeszélésében hallhatunk hasonló megállapítást a novella végén. Csakhogy itt, Csaplár Vilmos regényében, mintha majd minden szereplőre ez vonatkozna. Ezek az emberek mind törvényen kívül rekednek, vagy a maguk akaratából, vagy a fennálló világrend következtében nem érvényesek többé rájuk a polgári törvénykönyv paragrafusai. S így arra kényszerülnek, hogy másféle, embertelenebb törvényszerűségek szerint boldoguljanak.

Az írói ábrázolás ebben a műben jól érezhetően szegregál. Elszigeteli egymástól és az „érintetlen” társadalomtól a mégoly közelinek tűnő szereplőket és eseményeket. Véletlenszerűen ütköztet egymással teljesen idegen figurákat, anélkül, hogy igazából kapcsolatba kerülnének, hiszen ezek a sorsok, jellemek megnyilvánulni, kibontakozni teljességgel képtelenek. Így kerül egymás mellé a regény elején Lóránt Mihály és Pipás Pista (igazibb nevén Földi Piroska), Hitler és a müncheni Tölkfözelék kifőzde konyhalánya, Fanni. Mert azon túl, hogy gyermekük lesz a két férfitől, semmi nem köti össze őket, még kommunikálni sem képesek. De így ülhet egymással szemben az Endlősungot fennen hirdető és gyakorló hatalom képviselője és a zsidótanács alelnöke, hogy a több százezer halálos áldozat ellenében néhány száz emberi élet megmentésé-

ról tárgyaljanak. Hogy a Horthy-korszak leghíresebb gyilkosának figurája miért fontos Csaplár számára, az nagy nyomatékkel és a regény szélesebb áramában is jól indokoltan világos és követhető az olvasó számára. Hitlernél már kissé elbizonytalanodik, felvázolható-e néhány oldalon a világtörténelem legdémonibb, egyik legprimitívebb figurája. És szükség van-e rá egyáltalán, nem csak a hangzatos cím és az eladhatóság vágya szorított neki helyet a regényben? Mint kezdő népvézért láthatjuk, a müncheni kocsmák gyakorlatozó, ügyetlen, öngerjesztő szónokát, aki, mikor „észrevette, hogy hallgatósága elképedten ül... ő maga is elképedt”. (24.) Hosszabb elemzés tárgya lehetne, mennyire felel meg a valós történelmi igazságnak ez a Hitler-kép, amit itt Csaplár felvázol. Talán a legfontosabb mozzanat, amivel a regényben hat, az ostora, amivel a magyar lányt egyszerre megfélemlíti, és engedelmes nősténnyé teszi. A „*vérszomjas tirádák*”, amiket eközben mond, inkább a világról, az emberiségről adnak lesújtó képet. „*Valahogy mégse tartotta senki bolondnak. Illetve annak tartotta, de olyan bolondnak, akinek a rögeszméjében van valami.*” (25.) Meglehetősen mechanikus szerkezet ez a Hitler (ennek ellenére, sőt talán épp ezért van miről eltöprengeni a figurája kapcsán), ahogy a regény másik fő gonosza, Pipás Pista is az. Megtudhatjuk róla, hogy apja kegyetlenkedése miatt öccse, az „*első számú Éliás*” felakasztotta magát. Ezután indul országos útjára, szüli Lóránt Mihálynak a második Éliást, majd férfiruhába bújva huszonkét esetben segíti túlvilágra, akasztja fel a családja szeme láttára a gyerekeivel, asszonyaival zsarnokian bánó férfiakat.

Éles váltásokkal, szinte a filmművészet vágástechnikáját alkalmazva jutunk az egyik helyszínről a másikra. A müncheni sörözők után a magyar Alföldre, Börös Imre akasztásos kivégzéséhez, majd a következő lehetőséges áldozat, Orsoják gazda tanyájának környékére. Hideglelősek ezek a snittek. Csaplár a móríci parasztnovellákat követve nem magyaráz, nem pszichologizál, csak tárgyiasan ábrázol. Ezért is érezhetjük ördögien mechanikusnak a figurákat. Cselekvőgépek, akik precízen működtetik az ördögöt, de szinte teljesen átláthatatlanok. Emberi aggyal legalábbis nehéz kutatni titkukat, holott az író ad némi támpontot: Pipás Pista a gyerekekhez értő, velük nagy pedagógiai érzékkel rendelkező, a Waldorf-módszert előszeretettel alkalmazó pótyanya. (Vályogból készült játék ház

építése közben folyik a számtani, esztétikai stb. oktatás.) Így lehetséges, hogy az árván maradt Orsoják Tóni új családjában majd a Kujeda Éliás nevet veszi fel, s így ő lesz a harmadik számú gyermek e néven a regényben. Hozzákapcsolódik majd girbegurba kanyarokkal Fanni Hitlertől született lányának, Jolánkáknak a sorsa is. A Münchenben megesett lány Liptóluzsnára menekül, de csak hogy emlékezetbe idézze halott anyja, a szintén szépséges, „*árja-szóke*” Trestyán Zsuzsanna intelmét, Almáson Rucknerékat keresse, ha valaha nehézsége támad az életben. Kiderül, hogy Fanni a félholtként ott partra vetődött anyja és a zsidó boltos, Ruckner Pál szerelméből született, tehát valójában Hitler magyar szerelme félig zsidó, s az öreg Ruckner egyetlen gyermekeként fogadják, majd azonnal nevére is írattja a várandós leányt.

Míg a regény első része a húszas években, a harmincas évek elején, a második rész 1944. március 19-én és az azt követő évben játszódik. „*Bizonyos napokon a tettek amnyira fölgyorsulnak, hogy a szavak még összevissza gondolatok formájában is képtelenek utolérni őket. (Gondolatok tettek általi megszállása.)*” (114.) Jolánka, anyja öngyilkossága után (a Lánchídról ugrik a Dunába, becsapván érezve magát, hogy felnőttként, a legrosszabb éraban íratta nevére zsidó apja, s így a német megszállás után teljesen reménytelennek érzi helyzetét Hitler egykori szeretője) nagyapjához indul, szintén a legrosszabb pillanatban. „*A hajóúton Almás felé többször kihajolt a korláton, látni vélte anyját a hullámok közt. Mintha úszna. Kísérte a hajót, mert rajta utazott a lánya.*” (136.) A parasztkok a nagyapja iránt érdeklődőt egyből a gettóba viszik, ahol már az öreg Ruckner is időzik a kisváros egyéb zsidó származású lakosainak társaságában, éppen az Auschwitzba való elhurcolásra várakozva. Kujeda Éliás, a hajdani Orsoják Tóni, mint csendőr tizedes itt teljesít szolgálatot. Feltűnő volt már eddig is, hogy a regény legfontosabb három szereplője egyáltalán nem az, aki. Pipás Pista mintha egymásba bújtatott Matrjonka-babák sorozata lenne (volt Földi Viktor, Földi Viktória, Földi Piroska, Rieger Pál, Rieger Pálné, Lóránt Mihályné), Kucor Fanni pedig Ruckner Fannivá, míg Orsoják Tóni Kujeda Éliássá lesz, de hogy a metamorfózisokat fokozzuk, Orsoják Rozálból tanyasi kutya, Rozál lesz.

S hogy a regény sem az, aminek eddig mutatta magát, az a második, az első résznél is feszesebb, apró jelenetekből összeálló fejezetében

derül ki. Az első szál Ruckner Joli és Kujeda Éliás véletlen kényszerűségből összefonódott közös sorsa lesz. Kujeda a maga számára is értelmetlenül megmenti a táncosnőnek készülő Jolánkát, mély árokba löki az állomásra tartó menetből, hogy aztán rabszolganőjévé és mentőtanújává tegye, a közeledő hatalomváltáskor jól jön neki a rejtegetett zsidó lány. A másik, ebbe a mechanikus, szótlán, egymás melletti hallgatásba beleszövődő szál a magyarországi zsidótanács és annak képviselője, a vitatott történelmi szerepet játszó Kasztner Rezső alkudozása Hitler személyes képviselőivel, Eichmannal és Becherrel a magyar zsidóság százezreinek életéért. Mellékszál a zsidó származású fiatalok vakmerő ellenállásának szerveződése, különböző akciója, amelynek célja, hogy sorstársaikat ráébresszék, mi is vár rájuk az ekkor már bizonyos körökben ismertté vált Auschwitz-jelentés értelmében. „*És mi a kiválasztó elv? – érdeklődik Kasztnernél az egyik fiatal. – A pénz? A kapcsolatok? Hogy ki mennyire fontos? Nekünk se vagyonunk nincs, se nem vagyunk rabbik, művészek, tudósok. Veliünk mi lesz?*” (152.) Kasztner Rezső, a regény legösszetettebb, legizgalmasabb figurája, tényleg úgy viselkedik, mintha a Pokol diplomatája volna, mindig, mindenkinek megvan a maga felelete. Egyfelől: „*Noét se hibáztatja senki, hogy hol hagyta a többi galambot, oroszánt, nyulat.*” (130.) Másrészt pontosan tudja, hogy miféle morális felelősség (bűn?) nyomja a vállát. „*Meg fogtok gyűlölni... Ha valaki megmenekül, akkor is gyűlölni fog, mert biztos lesz egy családtagja vagy barátja, aki elpusztul, aki helyett miattam más menekül meg.*” (138.)

Tudjuk, Kasztner akciója sikeresen végződött, néhány száz módosabb, jelentékenyebb személyt sikerült Svájcba menekítenie, őt azonban Izraelben perbe fogták, majd a felmentő ítélet után orgyilkosok agyonlőtték, ahogy többször is megálmodta ezt a regény lapjain. Így záródik a regény második fejezete.

Mindeddig kitűnően bonyolított, ravaszul összeszőtt, egy helyt fondorlatos párbeszédekben, máshol móríczos szűkszavúságában lenyűgöző mindaz, amit Csaplár megteremtett. Az 1945 előtti Magyarország társadalmi és politikai nyomorúságának mesterien összesűrített, művésziileg is nagyjából hiteles története. (Csak néhol rontja ezt az összképet némi meggondolatlan írói léhaság, mindjárt a regény elején talán kicsit sok, amit Lóránt Mihály Leninről,

Sztálinról a fiának összezagylál.) Míg egyik oldalon a zárt és kikutatathatlan gonoszság, a másik oldalon pazar a lehetséges gondolatok, cselekedetek párbeszéddé lett logikája. Fojtó és káprázató ez a történelmi anyag, mintha a MACBETH párbeszédeit hallanánk az *elvetemültek* és a *menhetetlenek* fogvacogtató testközelségében: „*De ettől a perctől / Semmi értelme nincs a földi létnek: / Szemét minden, halott a becsület, / Lefejtve az élet bora...*” (Szabó Lőrinc fordítása) – ez jár szüntelen az olvasó fejében.

A harmadik rész, amely 1956-ban, majd az ezután következő években játszódik, már csak Jolánka és Kujeda Éliás végleg különvált sorsát követi tovább. Nem csak kritikusként, emberileg is nehéz megérteni, hogy Csaplár, akinek legutóbbi könyve ezt a kort megjelenítő szóra-koztatóan parodisztikus regény volt (AZ IGAZSÁGOS KÁDÁR JÁNOS), most hogyan veszíti el a fonalat, és zilálja szét mindazt, amit eddig bámulatos fegyelemmel és stíláriss visszafogottsággal megteremtett. Mert ebben a részben szinte minden hiteltelen. Itt minden figurával és minden figurának minden mozdulatával és minden papírra rögzített mondatával baj van. Már a forradalom leírásának bevezetője is kétséges. „*Budapesten ezerkilencszázötvenhat október huszonharmadikán hisztéria lett úrrá az embereken, mindenki azt akarta csinálni, amit a másik.*” (219.) Kujeda falábbal gyorsan Pestre utazik, és már a körúton a felkelők egyik parancsnoka lesz, érkezése után néhány pillanattal a tüntetők ellen vonuló tankokat semlegesíti. „*Szaglászott, nagyokat szíppantott, érezte, hogy a közelben benzinnel kell lennie.*” (223.) Talál is több hordóval az egyik pincében, és uzsonnás zacskóját beáldozva, az érkező tankok alá gyűjt. Becsülettel végigverekszik a nehéz napokat, majd egyik bajtársa invitálására egy határszéli kis faluban húzza meg magát. Kínos, amit az elbeszélőtől itt, az ötvenhatos események utáni idősokról szólva olvasunk. „*Nagyon »hazafiak« lettek például a homoszexuálisok, mivel a hajlamukat börtönnel büntette a jog... így aztán bele kellett szokniuk az ügynöki tevékenységbe.*” (243.) A kis faluban, talán a Fertő-tó szélén, ahol hő-sünk vendéglátósként dolgozik, csak rokonok élnek, és titokban azzal foglalkoznak, hogy a menekülőket jó pénzért átjuttassák Ausztriába. Az egész olyan valószínűtlen, hogy paródiára gyanakodnánk, az egyes jelenetek kimódoltsága még a hollywoodi filmekhez szokott nézők türelmét is igénybe veszi. Néhány helyen arra

gondolunk, hogy a magyarországi állapotokkal most ismerkedő grönlandi őslakosságnak magyarázza az író a Kádár-féle rezsim rejtelmait. „Ellenforradalom volt az események hivatalos elnevezése. Ha valaki nyilvánosan forradalomként emlegette, könnyen börtönbe csukhatták, de az emberek többsége gyakorlatképpen magánbeszélgetésben is ellenforradalmat mondott.” (252.) „A szocialista állami oktatásban dolgozóknak az imádkozás tilos volt.” (246.) A valószínűtlenségek és a valótlanságok olyan szinten kezdik ki a regény eme harmadának epikus világát, hogy ez már meghaladja a méltó elemzés kereteit. Valahogy úgy, mint a faluba ügynökként küldött egykori auschwitzbeli rab, majd ávós kísérletező orvos – és ebben, a regény ábrázolta események szerint, Mengele méltó társa – elmélkedik Kujedák Éliásnak: „Az ember nem kettő, hanem három szinten gondolkodik. Van a nyelvi szint és a képi szint, a fejben, az agyban. És van a zsigeri szint, melynek a has a központja.” (270.) A regény utolsó részétől „zsigeri szinten” támad rosszkedve az olvasónak. Amikor a regény végén Kujeda – érthetetlen okokból – a túlvilágra hipnotizálja magát, mindenesetre megkönnyebbül a kritikus.

És sajnálja, hogy egyik kortársa már megint elmulasztott egy nagyon ígéretes lehetőséget.

Sántha József

A KISEBBSÉGTÖRTÉNET REVÍZIÓJA

Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 508 oldal, 4000 Ft*

Az első átfogó igényű, modern magyar kisebbségtörténet túlzás nélkül mondhatni: „nagy formátumú” munka, több értelemben is. Nem csak, mert negyedíves kemény táblái közé zárva jó félezer oldalon követi nyomon a „hosszú XX. század” kisebbségi magyar sorsfordulóit, archív képekkel, időrendi összefoglalókkal, forrásszemelvényekkel és térképekkel gazdagon illusztrálva. Nem is csak azért, mert benne az 1918

utáni impériumváltásoktól a jelenig 6 korszakon, 69 fejezeten át 27 szerző összegzi tárgyi tudása legjavát, melyet a kötet végén gonddal összeállított bibliográfia, demográfiai adat- és térképtár egészít ki. Ám éppannyira „nagy formátumú” ez a méltatlanul kevés figyelmet kapott kézikönyv azért is, mert elsőként próbál magas szakmai igényvel és több-kevesebb következetességgel radikális szemléletváltást érvényre juttatni, nemzeti és kisebbségi önismeretünk revízióját szorgalmazva.

Miben is áll ez? Íme, egy szándéknyilatkozattal felérő passzus a szerkesztői előszó végéről: „A magyar kisebbségek magyar historiográfiáját alapvetően meghatározta a kétségkívül súlyos politikai, gazdasági és jogi sérelmek számbavétele, dokumentálása s az erre reagáló beszédmód. Ebben a könyvben a sérelemtörténeti beszédmód helyett a túlélési és érdekérvényesítő stratégiák kerültek előtérbe, hiszen a 20. század folyamán jórészt ezek szervezték újra a kisebbségi társadalmakat. Mindez azonban nem jelenti, hogy a kisebbségtörténet az identitáspolitika eszközeként a közösségépítő beszédmódra szeretnénk leegyszerűsíteni. Ez ugyanis a megmaradás akarásából kiindulva magukat a történelmi folyamatokat, jelenségeket, életpályákat is kizárólag aszerint értékeli, osztályozza, hogy azok mennyiben szolgálják a közösségépítés céljait. A kötet szerzőinek, szerkesztőinek valóságértelmezése és optikája a közép-európai összehasonlító társadalom- és nacionalizmustörténet látószögét tekintette elsődlegesnek. Hogy ebben miként tettük meg az első lépéseket, ítélje meg az olvasó.”

Az olvasó persze – és ez alól a szemleíró sem kivétel – nem feltétlenül „ítélni” vesz kezébe egy ilyen könyvet, sokkal inkább mert böngészni vágyik benne, elmerülni az archív képek és források részleteiben, hogy ezzel is pótolja szükségképp hiányos ismereteit a múlttól. A XX. századi kisebbségtörténet – és korántsem csak a magyar! – ezerszálú, szövevényes téma, amely méltóképp prezentálva megannyi izgalmas felfedezést kínálhat mind a hiteles múltélményre vágyóknak, mind a reflexív közelítésű olvasóknak. Mellesleg ez az a tárgy, amihez legalábbis a családtörténetek s a populáris közhelyek szintjén „mindenki ért”, holott valójában nem érthet eléggé senki, hiszen átfogó bemutatásához, lám, több tucat tudós összehangolt aprómunkájára volt szükség. Azt pedig, hogy tudásunk eleve „rész szerinti”, s hogy források, alap kutatások híján ma még sok mindent nem látni „színről színre”, a tudós munkaközösség is készséggel

elismeri. A könyvet szerkesztőként három eddig is számos forráskiadványt és monográfiát közreadó kisebbségkutató: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László jegyzi, s azt a Gondolat Kiadó az MTA Kisebbségkutató Intézetével közösen jelentette meg. Hírlík, hogy javában készül az angol változat is, ami fél év múlva várhatóan szintén napvilágot lát.

És itt rövid kitérőként feltétlenül szólni kell e munka szakmai előzményeiről, melyek sokban maguk is a „historiográfiai revízió” beavató háttéradálékait kínálják.

A magyar kisebbségkutatás elmúlt negyedszázadát látványos fejlődés jellemzi mind szellemében, mind mérhető teljesítményeiben, amit mára egy sor beérő alap kutatás, dokumentáció és összegző munka is tanúsít. A kezdetek még 1985-ig nyúlnak vissza, mikor Juhász Gyula irányításával az OSZK-ban (külön KB-határozattal) megalakult a Magyarorsággkutató Intézet, amely a rendszerváltás küszöbén számos ifjú tehetségnek kínált kiugrási esélyt – közülük mára többen mértékadó tudósok lettek, mint a történész Romsics Ignác, az antropológus Fejős Zoltán vagy a könyvtáros-bibliográfus Dippold Péter. Az 1992-ben a megszűnt Magyarorsággkutató helyébe a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete lépett, amely jó másfél évtizedre a Kárpát-medencei kisebbségkutatás első számú bázisa és koordinátora lett egy sor fontos kutatóprogrammal, forráskiadvánnyal és konferenciával. Két éve egy kormánydöntés ezt is felszámolta, programjait – és részben munkatársait – a Kültügyi Intézet s az MTA 1998-ban alakult Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete vette át. (A Teleki értékes kéziratára ugyanakkor a Széchényi Könyvtárba került, ami sajnos máig sem kutatható.)

Ám legalább ilyen korszakos, új fejlemény, hogy 1990 után jórészt ambiciózus fiatalok kezdeményezésére a határon túl is független kisebbségkutató műhelyek egész hálózata jött létre – így a Kulturális Antropológiai Munkacsoport Csíkszeredán, a Fórum Intézet Somorján, a Magyarorsággkutató Tudományos Társaság Szabadkán, az Identitás Kutatócsoport Zentán vagy a „Limes”, majd Hodinka Antal Társadalomkutató és Nyelvészeti Műhely Beregszászon. A kulturális határtalanítás jegyében mára külön láncolatot képeznek az egyes régiók magyar nyelvű kutatóhelyei a „Termini-hálózat” által összekapcsolva, melyet a világhálón több jelentős adat-

bank és dokumentációs központ egészít ki (*adatbank.ro / foruminst.sk / ummi.org*). A kelet-európai rendszerváltások után hasonlóan látványos fejlődésnek indultak a felsőoktatási intézmények műhelyei és háttérintézetei is: Komáromban és Beregszászon, Kolozsvárott és Marosvásárhelyen, Csíkszeredán és Újvidéken. A szomszédos hét államban ma közel ezer magyarul publikáló tudományos kutató dolgozik, jelentős részben 1989 után doktoráltak, és szoros kapcsolatot tartanak a hazai egyetemekkel, szakmai fórumokkal is. Mindent egybevetve a kisebbségkutatás számos ágában – történelem, néprajz, politológia, gazdaság- és jogtörténet, szociológia, nyelvészet, demográfia etc. – mára felnőtt egy sokban új szellemű nemzedék, amely miközben szorgosan igyekszik pótolni a „botránys” XX. század sokféle adósságát, többé nemcsak az elszennvedett kollektív traumákra összpontosít, hanem éppannyira a kisebbségek változó túlélőstratégiáira, az anyaországhoz és más etnikumokhoz fűződő kapcsolatára, ahogy nem kevésbé érzékeny a jelen nyelvi és tudati változásai, a mobilitás és migráció, az autonómiakísérletek iránt sem. Ez a munka is nagyrészt az ő tehetségüket, szorgalmukat dicséri, hiszen fiatal vagy középkorú szerzőinek zöme határon túlról való, sőt nem egy közülük ma is ott él.

„A kisebbségtörténetnek az adhat létjogot, ha minőségi” – foghatnánk gyakorlatiasabbra a Németh László-i maximát, s e tudós monográfiát bárhol felítve nem lehet kétséges: e feltétel nagyban teljesült. Lássuk tehát a koncepció, a narratíva és a tárgyi részletek szintjén: mennyiben és miként.

A kötet szerzői és szerkesztői szándékkal elhárítják a kisebbségi magyar társadalom vagy akár csak régióként egy-egy „magyarországprojekt” megkonstruálását. Hatástörténetben gondolkoznak, melyet jobbára tények, információk és kortársi (ön)értelmezések révén prezentálnak az olvasóknak. Mondhatni, persze: az utódállamok történetéből kiemelni és korszakokként, jelenségenként együtt tárgyalni a „szétfelződő” magyar kisebbségeket, maga is konstrukció. Mindez igaz, noha két körülmény is menti: az egyik, hogy a leginkább önkényes „konstruktor” maga a XX. századi politikátörténet, amely ilyenformán eleve nem lehet az elemzés/feldolgozás kizárólagos etalonja – a másik, hogy az egyes korszakbevezetőkből a szerzők láthatóan ügyeltek arra, hogy a többségi világ és az adott ország-

keretek is minél létszerűbben megjelenjenek. Annyi bizonyos: aki tanácsot, nemzetstratégiát, netán jövőképet vár e kötetből, az csalódní fog – hacsak nem látja be, hogy konfliktusterhes múltunk megértéséhez épp az efféle sokoldalúságra törekvő, szenttelen tárgyalásmód segíthet.

A narratív szerkezet sokszálú kötélehez hasonló, melynek fonadéka a kisebbségek sorsát követve rendre szétválik, hogy aztán a nagy korfordulóknál új meg új csomók kössék össze – kicsit mindig másként –, egészen a kelet-európai rendszerváltások utolsó „bog”-jáig, ahonnan a szálak szabadon szertefutnak. A hasonlat persze sántít, mivel csak a tér-idő dimenziókat érzékelteti, holott van még egy harmadik, nem kevésbé fontos: az iméntieket vörös fonálként át- meg átszövő tematikus elemzéseké: a kisebbségi jogok, a kultúra, a nyelvhasználat, a földkérdés, a népességárányok alakulásáról vagy éppen az anyaország és a többségi nemzetek koronként változó „magyarságpolitikájáról”. E hármas narratív elvet korántsem könnyű efféle szerteágazó témáját, sokszerzős kötetben maradéktalanul érvényre juttatni – becsületére válják a tudós kollektívának, hogy e nagyralátó célkitűzésnél nem adta alább.

Tartalmilag a leg súlyosabb olvasmányok az egy-egy korszak Kárpát-medencei összképét kínáló fejezetek. Ezek olykor tényközlő, leíró jellegűek, mint Tátrai Patrik és Gyurgyik László demográfiai körképei, vagy Fedinec Csilla alapos áttekintése a kisebbségi magyar oktatásügyről, 1944-től 1989-ig. Mások látnivalóan inkább egy újragondolt korszakmértelg vagy a távlatos összefüggések feltárásának igényével íródtak, mint Szarka László, Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv vagy Stefano Bottoni elmélyült és adatgazdag nyitótanulmányai. E „frontembereknek” – kiváltképp Szarkának, Bárdinak és az első két részben a diplomáciatörténész Eiler Ferencnek – igencsak nehéz, bár többnyire sikerrel megoldott feladat jutott, amikor olyan ismert témákat és korfordulókat kellett tömören és lehetőleg közhelymentesen felvázolniuk, mint a monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása, a Párizs környéki békék, az utóállamok kisebbségpolitikája, a magyar revíziós célok és a bécsi döntések, a ’44–45-ös újabb katasztrófa vagy a homogenizáló pártállami nemzetiségpolitika konfliktusai. Am úgy tűnik, nem kisebb kihívás ennél a félmúlt fejleményeiről sem hitelesen írni. E téren, mondhatni, példás az a személyes

elfogultságoktól mentes, okos tárgyilagosság, amivel a páratlan munkabírási Bárdi (a szerkesztésen kívül tucatnyi tanulmányt jegyez a könyvben!) az RMDSZ elmúlt két évtizedét vagy a mindenkori budapesti kormányok 1989 utáni magyarságpolitikáját értékeli.

Míg az iméntiek jórészt a nagypolitika csomópontjait elemzik-bogozzák, egy-egy határon túli magyar közösség szeszélyes sorsfonalát – olykor mind a hat korszakon át – további érdemes szerzők követik nyomon. Így több beavató tanulmányt is közöl a kötetben az iskolateremtő, jeles kisebbségkutató: A. Sajti Enikő, akárcsak Hornyák Árpád vagy Vékás János (Jugoszlávia, délvidéki magyarság), Hamberger Judit, Simon Attila, Popély Árpád (Szlovákia), L. Balog Béni, Novák Csaba Zoltán, Olti Ágoston, Pap Z. Attila, Stefano Bottoni (Erdély), továbbá a szerkesztő Fedinec Csilla (Kárpátalja) és Gerhard Baumgartner (Burgenland). A „vörös fonalas” vonulat tanulságairól még érdemes külön is szólni – ahogy a rendszerváltástól napjainkig ívelő zárófejezet végére illesztett „ráadás”-ról is, melyben Illyés Zoltán a moldvai csángók, Bányai Viktória a magyar ajkú zsidó közösségek, Szuhay Péter a Kárpát-medencei romungrók, Kovács Ilona pedig a nyugati magyar diaszpóra történeti áttekintését adja.

Ha e témának – és feldolgozásának – nem volna máig is ekkora tépje, a recenzens szívesebben osztaná meg nagyobbreszt pozitív, sőt olykor revelatív olvasmányélményeit (hosszan dicsérve például a pazar bőségű forrásválogatást!), így viszont, az iméntiek rovására, szükségképp elötolakodnak a kézikönyv tartalmi hiányai és következetlenségei. (Már csak azért is, mert a mércét éppen a kötet munkatársai helyezték ily elérhetetlenül magasra!) Az első, ami szót kíván: a kronológiai „kelepce”. A szerkesztők láthatóan hol az időrendi tárgyalásmód foglyaivá válnak, hol megelőgelvén azt, vakmerően próbálnak kitörni belőle – akár a maguk alkotta narratív keretet is feláldozva. Mindez a vállalkozás legfőbb koncepcionális ellentmondásaként több helyen is szembeötlő. Így például az 1948–1989 közötti „pártállami” fejezetbe aligha volt szerencsés belezúfolni a kisebbségi magyar egyházak máig tartó – súlyukhoz mérten igencsak vázlatos – történetét. Annál is kevésbé, mert ahogy a szerzőpáros (Bárdi Nándor, Papp Richárd) kiemeli: „Az 1919 után Magyarország határain túlra került magyarság legátfogóbb és önálló társá-

dalmi intézményrendszerét a magyar nyelvű egyházak képezték.” A XX. századi kisebbségi egyházak nagyjából pozitív hitéleti, kulturális, oktatási, embermentő és közösségfenntartó szerepéről elszórtan másutt is szó esik; egy több fejezeten átnyúló módszeres bemutatás minderről nyilván jóval árnyaltabb folyamatképet adott volna. A „kronológiaborítás” másik kirívó példája a csángók, cigányok, zsidók és emigránsok a fő narratíván túli, időtlen rezervátumba szorítása. (Nem mintha e tanulmányok külön-külön vagy akár egybeolvasva a kötet végén is ne állnák meg a helyüket – kiváltképp Szuhay és Bányai tartalmas összefoglalói vagy a csángó krónika szívószerű kísérő szemelvényei.) Ráadásul így nemcsak az időrend, hanem a térszerkezet is borul, hiszen e kisebbségek zömének régi vagy új hazája (csángók vs emigránsok, magyar zsidó diaszpóra) messze a „Kárpátok bércein” túl van.

A régiókénti belső arányok is hagynak némi kívánnivalót. Így Kárpátalja és Burgenland még tágabb, regionális kontextusba foglalt krónikája is néhol túl részletezettnek hat más összefoglalókhöz képest. (Amit csak az ment, hogy máig ez a két legkevésbé ismert Kárpát-medencei magyar kisebbség, s hogy Fedinec és Baumgartner írásai valóban érdekesek.) Ezzel szemben alig érthető, miért sikerültek oly elnagyoltra a szlovéniai, horvátországi magyarság helyzetképei. Az utóbbi szakirodalmát ugyan nem ismerem, de Szlovénia esetében már rendelkezésre állnak Bencze Lajos, Göncz László vagy Kovács Attila kitűnő feldolgozásai. Az pedig inkább hangsúlybeli, koncepcionális aránytalanság, amit a könyv egyik bírálója, Egry Gábor is szóvá tesz a *Korunk* 2009 májusi számában: „...nem biztos, hogy az 1989 és 2007 közé eső, kétségkívül izgalmas és érdekes időszaknak kellett volna szentelni az értekező rész egyharmadát”.

A monográfia nagy erénye: a kisebbségi intézmények és önszerveződések minden korábinál teljesebb bemutatása. A társadalomtörténeti, történetiszociológiai megközelítésnek is vannak a kötetben imponáló eredményei – így Bárdi áttekintése a két világháború közötti magyar kisebbségekről –, noha ezek alap kutatások híján, úgy tűnik, egyelőre nehezen állnak össze teljes folyamatképekké. Hasonlóan értő és árnyalatgazdag összegzést ad Filep Tamás Gusztáv két korszaktanulmányban is a kisebbségi magyar kultúra és művészet 1920–1944, illet-

ve 1948–1989 közötti teljesítményeiről. Az viszont különös, hogy bár napjainkban izgalmas tanulmányok egész sora elemzi – többek között a *Regio* vagy a *Kommentár* című folyóiratban – a kisebbségi magyar társadalmak elmúlt húsz évbeli mélyreható átalakulását, a kötetből feltűnően hiányzik a legújabb életforma- és kultúraváltások bemutatása avagy egy olyan áttekintés, amely az uralkodó demográfiai szemléletet (népességfogyás, nyelvvesztés, asszimiláció) meghaladva inkább a kisebbségi társadalmak belső átrendeződését s az újabb egyenlőtlenségek kialakulását vizsgálná.

Noha az egyes tanulmányokban számos utalást találni mind az önkéntes, mind a kényszerű migrációra, a kötet – részben módszertani dilemmák, részben forráshiány miatt – végül is adós marad a XX. századi Kárpát-medencei migráció összehasonlító bemutatásával. Ezeknek és más fontos hiányoknak az okát a kutatók váltig abban látják, hogy „a szomszéd országok többségi történetírásában még nem születtek meg a kisebbségi magyarokra is érvényes társadalomtörténeti vizsgálatok és forrásfeltáró munkák”. Holott nem kis részben ez gátolja a magyar múltfelfogást is abban, hogy végre kilépjön a Trianon óta nyomasztóan kísérő, sérelmi megközelítésből – hisz annyi biztató szándéknyilatkozat ellenére ma nem-hogy közös (magyar–szlovák, magyar–román) történelemtankönyvek és alap kutatások nincsenek, ám az utódállamokban még korszerűnek mondható nemzetiek is alig. Enélkül pedig a tények és értelmezések közös minimumában aligha lehet megállapodni.

E tudós, ámbár közfogyasztásra szánt munka egyik legizgalmasabb tanulsága, hogy a tradíció és a modernitás egyaránt képes új kihívások, sőt csapdák elé állítani a kisebbségeket, az asszimiláció és disszimiláció messzeható következményeivel. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a Kárpát-medencei „lombik” – sokféle kényszerközösség együtteseként – váltig forrásban van, és hogy a térségben a „párhuzamos nemzetépítések” jó két évszázados rivalizálása ma sem hagyott alább. A „peremlét” peremfeltételei per sze – Unión innen és túl – nagyban megváltoztak: a régió jelenét új politikai és szövetségi rendszerek, új államhatárok szabják meg, miközben látványos elitcerék, életforma- és kultúraváltások mentek végbe a mára korántsem homogén kisebbségi társadalmakban is, melyek nemzettudatát, anyaország iránti kötődését jó né-

hány ellentmondás terheli. (Az utóbbiak módszeres áttekintését adja a kötetben Bárdi és Szarka több tanulmánya is.) Ma úgy tűnik, a magyar kisebbségek jövője sokkal inkább a Kárpát-medencén osztozó nyolc ország gazdasági és mobilitásélelyein múlik, melyet híven jeleznek a több helyütt visszajükra fordult migrációs trendek, házassági és munkaerő-piaci változások is. Érzékeny indikátorként sokat elárul az is, hogy a sokasodó kisebbségközi konfliktusok hatására a magyar cigányok is mind nagyobb számban „optálnak” a többségi nemzet javára Erdély és Szlovákia egyes részein, ami pedig a szórványvidékek magyar iskoláinak fennmaradását is veszélyezteti – ugyanakkor a kárpátaljai, főként Munkács környéki cigányság körében a rendszerváltás óta jócskán megnőtt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma. (Lásd részletesen Szuhay tanulmányát!)

Ami a nyelv- és identitásváltást illeti, igencsak tanulságos egybevetni a legnyugatibb és a legkeletibb magyar szórvány: az amerikai magyarság és a moldvai csángók újabb statisztikáit. Mint azt egy nemrég megjelent másik izgalmas kötet (BESZÉDBŐL VILÁG. ELEMZÉSEK, ADATOK AMERIKAI MAGYAROKRÓL. Szerk.: Papp Z. Attila. Magyar Külügyi Intézet, Régio Könyvek, 2008) ismerteti: az Egyesült Államokban a 2000. évi népszámlálás során 1,4 millióan vallották magukat magyar származásúnak – jöllehet csak alig 120 ezren beszélnek magyarul. Az amerikai magyarság erősen fogyóban és előeredőben van; hogy mennyire, azt az idén esedékes újabb censzus hivatott kimutatni. Mindenestre a természetes asszimilációs folyamat legfeljebb négy nemzedék, egyetlen évszázad alatt csaknem maradéktalanul végbemegy, mint azt komolyabb utánpótlás híján számos európai gyökerű diaszpóra esete is mutatja. Ezzel szemben a moldvai csángók – a katolikus anyakönyvezésből becsülhető – lélekszáma Tánccos Vilmos történeti demográfiai kutatásai alapján 1930 és 1992 között több mint a háromszorosára, jó 300 ezerre nőtt! Tánccos helyszíni kutatások alapján mégis úgy véli: a Moldvában élő, magyarul beszélő csángók száma legfeljebb 62 ezerre tehető. Ennél is meghökkentőbb, hogy míg 1930-ban a katolikusok 21,7 százaléka vallotta magát magyarnak, ugyanez az arány 1992-re 0,8 százalékra csökkent (1826 fő, közülük is csak félezen élnek moldvai csángó falvakban, a többség Erdélyből származó városi lakos). De vajon mit is példáz e két adatsor

együtt? Nem mást, mint az asszimiláció és akkulturáció két merőben ellentétes modelljét: egyrészt a valaha volt legnagyobb magyar emigráns népesség szabad sorsválasztásából eredő távlatos konzekvenciákat, másrészt a valaha volt legnagyobb határon túli, őshonos magyar közösség eredendő sorsára hagyottságát és félig öntudatlan behódolását a másfél százados hatósági, egyházipolitikai nyomás alatt. Amott az etnikai hovatartozást a modern, individualista, multietnikus közeg teszi naponként próbára – emitt a durva nemzetállami presszió és egészen mostanáig egy archaikus közösségi létforma, amely a népi vallásosság oltárán az anyanyelvet, az eredettudatot is feláldozza. Azt, hogy Clevelandtól Klézse – nem csak fizikai értelemben – mily messze van, elárulja a statisztika is. Miközben a tengerentúli magyarság 92 százaléka, akár több nemzedékkel a nyelvcsere után is, fontosnak érzi származását – a még egyharmad részben magyarul beszélő csángóknak alig fél-ezreléke vallja magát magyarnak.

Ha az eddigiekből netán az derülne ki, hogy a XX. századi magyar kisebbségtörténet – a tudós szerzők tisztességszándéka ellenére – csupa komor és lehangoló tanulsággal szolgál, e tév-képzetet ideje eloszlatni. A vaskos kötet, akár egy sokszereplős modern „saga” vagy „népeposz”, telis-tele van meghökkentő fordulatokkal, neves és névtelen hősök olykor lélekemelő, máskor humoros adalékaival, nem szólva a több mint kétezer archív képről, melyekről elszánt, megilletődött vagy a pillanat örömeibe feledkezett, ártatlan arcok sokaságá tekint „sorvezetőként” az olvasóra vissza. Mindezek többnyire a főszöveggel párhuzamos FORRÁSOK ÉS TUDJA-E? rovatokban bukkannak elő, mint – a sok közül csak egyetlen példát kiragadva – a máig visszhangzó buzdítás 1990 véres tavaszán, Marosvásárhely főteréről: „*Ne féljete, magyarok, itt vannak a cigányok!*” egy résztvevő: Puczi Béla emlékeiből. (Mellesleg a kisebbségközi szolidaritás ennél jóval szelídebb, bár nem kevésbé hősiességű példái is egy egész breviáriumra valótló találni a kötetben!) Csak sajnálni lehet, hogy a monográfiához nem készült névmutató és képjegyzék, amely az efféle személyre keresést megkönnyíthetné. A mai „képkorszakban” pedig bízvást egy kisebbségi tárgyú filmográfia is hasznos lett volna – leginkább a híradó-, dokumentum- és portréfilmek javából válogatva. A történelmi tények és adatok kontrollját a szerkesztők és

lektorok (Ablonczy Balázs, Bereznay András, Szász Zoltán) láthatóan komolyan vették – ugyan ez sajnos nem mondható el a szöveggondozásról. Ha látta is korrektor e jobb sorsra érdemes textusokat, igencsak álmos vagy másnapos lehetett, különben nem hagy bennük annyi kínos lapszust, *nota bene* még a nyelvhasználatról szóló tanulmányban is. (L. a 403. oldalon a „*Jugoszlávia felbomlásának folyamata...*” kezdetű, háromszor nekilóduló, háromszor elhasaló burleszkmondatot!) Mindez egy kézikönyvnek, sőt tankönyvi segédletnek szánt kiadvány esetében nem éppen tréfadolog – ha csak azt nem kívánja de-

monstrálni, hogy a „nyelvrontás joga” a tudós értekezőt is megilleti.

Ám ha e könyv szigorú korrektori szemmel nézve kissé „koraszülött” is – tartalmában semmiképp nem az. Kilenc évtized épp elég „kihordási idő”, hogy egy efféle máig életbevágó témáról tisztes összegzés szülessék. Az pedig korántsem árt, ha a kisebbségtörténet elhagyja végre a tudós műhelyviták védő magzatburkát, hogy a továbbiakban a nagy nyilvánosság előtt cseperedjék. Hiszen nőni, okosodni is csak így lehet igazán esélye.

Nóvé Béla